

**Η λογοτεχνία των Επτανήσων και το εθνικό κέντρο
(β' ήμισυ 19ου αι.).
Οι σύνθετες όψεις μιας “ημι-απορροφητικής” διαπλοκής:
το παράδειγμα της κριτικής.**

Δημήτρης Αγγελάτος

1. Η απορρόφηση του πολιτισμικού και ειδικότερα αισθητικού και καλλιτεχνικού στίγματος των Επτανήσων από το αθηναϊκό εθνικό κέντρο, ολοκληρώνεται σταδιακά, αρχής γενομένης από τη δεκαετία του 1850, μέχρι το τέλος περίπου του 19ου αι., συναντώντας λιγότερο ή περισσότερο τονισμένες “αντιστάσεις”, οι οποίες είτε αφομοιώνονται (αν πρόκειται για περιορισμένου βεληνεκούς έργα) είτε παρακάμπτονται (αν το σύστημα αναφορών τους και η εσωτερική συνοχή τους είναι υψηλού βαθμού). Οι συστηματικές, ας πούμε, “αντιστάσεις”, όπως φαίνεται στην περίπτωση της κριτικής και της θεωρίας της λογοτεχνίας, και μάλιστα στο έργο του Ιάκ. Πολυλά, αναπτύσσουν ρητορικές και επικοινωνιακές στρατηγικές, διαπραγματευόμενες τρόπον τινά την ιδιαιτερότητά τους και την ιαχύ του παραδείγματός τους, μέσα στα εξ ορισμού ανοίκεια αθηναϊκά συμφραζόμενα, διαμορφώνοντας έτσι ένα εννοιολογικό πλαίσιο με σύνθετες όψεις· αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο είναι ακριβώς το ρητορικό και επικοινωνιακό αποτέλεσμα της διαπλοκής όρων, οι οποίοι παρά το επτανησιακό τους στίγμα, φαίνεται να προϋποθέτουν (και αυτό ισχύει ως ένα βαθμό), το διαφορετικό σύστημα της πανεπιστημιακής κριτικής (όσο μπορούμε εδώ να μιλούμε για σύστημα), χρησιμοποιούνται όμως ως συστατικοί των αρχών του Πολυλά, χωρίς ωστόσο να θεματοποιούνται ρητά και αποκλειστικά ως τέτοιοι.

Το ζητούμενο της παρούσας ανακοίνωσης στρέφεται ακριβώς στην επισήμανση και διερεύνηση των όρων εκείνων, βάσει των οποίων συγκροτείται η συστηματικά (και διαπραγματευτικά) αντίρροπη στάση του Πολυλά (και ορισμένως των Επτανησίων) απέναντι στην απορροφητική διαδικασία του αθηναϊκού κέντρου· πρόθεση της ανακοίνωσης είναι να συμβάλει σε μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση της εξαιρετικά σύνθετης υφής της νεοελληνικής κριτικής και θεωρίας της λογοτεχνίας του 19ου αιώνα.

2. Για την ποίηση τα πράγματα φαίνονται να είναι σαφή, αφού ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1850, Επτανησίοι ποιητές, σύγχρονοι και λίγο μεταγενέστεροι του Σολωμού, εντάσσονται στη λογική της ποιητικής ατμόσφαιρας της Αθήνας, όπως φαίνεται κυρίως στις περιπτώσεις του Γεώργ.-Κανδ. Ρώμα και του Γεράσ. Μαυρογιάννη¹, και συμμετέχουν στους Ποιητικούς Διαγωνισμούς, όπως ο Γεώργ. Τερτσέτης (1853· 1854· 1856· 1858· 1874) ο Μαυρογιάννης (1852·

¹· Βλ. τις συλλογές *Άνθη* (1853) και *Η Καλύβη. Άσματα τρία* (1865) του πρώτου, *Ποιητική Συλλογή* (1858) του δεύτερου· τα *Άνθη* είναι αφιερωμένα μάλιστα στον Διον. Σολωμό. [Αυτοψία]

1857) και ο Σπυρ. Μελισσηνός (1856· 1857), ενώ το έργο άλλων, που συντάσσονται στενότερα με το σολωμικό παράδειγμα, όπως του Ιουλ. Τυπάλδου και του Γεράσ. Μαρκορά, διατηρεί μεν το στίγμα του, δεν επαρκεί ωστόσο για να το προβάλλει και να το “διαπραγματευτεί” συστηματικά στα αθηναϊκά συμφραζόμενα²· στην κριτική ωστόσο οι αντίρροπες στάσεις είναι επί της ουσίας διαρκέστερες και αποτελεσματικότερες.

Σχόλιο [D1]: Αυτοψία;

Οι αντίρροπες στάσεις της κριτικής δεν σημαίνουν βέβαια, όπως έχω ήδη υπαινικθεί, ότι με το κριτικό τους έργο ο Πολυλάς (από το 1859) και νωρίτερα ο Εμμ. Στάης (1853) με τον Σπυρ. Ζαμπέλιο (1857), κατασκευάζουν μια γραμμική αιχμής απέναντι στη δεσπόζουσα αθηναϊκή πανεπιστημιακή κριτική των Ποιητικών Διαγωνισμών, αλλά μάλλον ότι επιχειρούν να προβάλλουν στρατηγικά τις δικές τους αρχές, όχι ως αποκλειστικά δικές τους, ως ριζικά δηλαδή διαφορετικές και “ξένες”, άρα απορριπτέες, αλλά ως διαπραγματεύσιμες και συνεπώς δυνάμει αποδεκτές σ’ ένα καλλιτεχνικό ευρύτερα περιβάλλον, όπου δεσπάζει ο αισθητικός κανόνας *αληθοφάνειας*, φτάνοντας μάλιστα μέχρι του σημείου να φαίνονται ότι λειτουργούν διορθωτικά ακόμα και για την ίδια την *αληθοφάνεια* της αντιρομαντικής πανεπιστημιακής κριτικής (βλ. παραπάνω).

Σχόλιο [D2]: Ο.π.

Το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η έννοια της *αληθοφάνειας* με απασχόλησε σε ιδιαίτερη μονογραφία για την “τύχη” του σολωμικού έργου³, γι’ αυτό θα αναφερθώ στο ζήτημα δια βραχέων, επισημαίνοντας ότι η *αληθοφάνεια* (στην αριστοτελική εκδοχή του «εικότος» και του «αναγκαίου»), χρησιμοποιήθηκε από την πανεπιστημιακή κριτική ως απaráβατος κανόνας για την αντιμετώπιση του Ρομαντισμού σε επίπεδο λογοτεχνικό, πολιτικό, κοινωνικό και ηθικό· ο κανόνας λειτουργούσε σε τρία αλληλένδετα επίπεδα: α) την αρμονία που πρέπει να υπάρχει μεταξύ μορφής και περιεχομένου, β) τη συνοχή των μερών του έργου, γ) τη φυσική και λογική τάξη πραγμάτων, όπως φαίνεται από τις Κρίσεις των Ποιητικών Διαγωνισμών του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά και το έργο κριτικών και θεωρητικών της λογοτεχνίας, οι οποίοι αν και διαφοροποιούνται από το πνεύμα της πανεπιστημιακής

Σχόλιο [D3]: Ο.π.

² Είναι χαρακτηρισικά όσα παρατηρεί ο Κ. Παλαμιάς για την ιδιαιτερότητα του έργου του Γεράσ. Μαρκορά, με αφορμή την έκδοση των *Ποιητικών Έργων* (1890) του: «Γεράσιμος Μαρκοράς» (1890): *Άπαντα*, τ.Β’, [Αθήνα], Γκοβόστης-Μπίρης, [1962], 60-80· βλ. όμως ειδικότερα το χαρακτηριστικό σχόλιο του Παλαμιά για τη «φιλολογική αφάνεια» του Μαρκορά: «Οι σίχοι του γραμμένοι κατά διάφορα χρονικά διαστήματα και πρώτον ήδη μαζεμένοι εις βιβλίον, μου παρέχουν εντύπωσιν εικόνας της Ήβης ζωγραφισμένης από καλλιτέχνην εκ των νεωτέρων, όχι τόσον εντυπωμένης δια της καθαρότητος και της εντελείας του σχεδίου, όσον γοητευούσης με την γλυκείαν μουσικην και την κίνησιν του χρωματισμού. Αυτή η φιλολογική αφάνεια του κ. Μαρκορά, όστις, αν τυχόν γνωρίζεται και εκτιμάται ως ποιητής υπό των συμπολιτών του, είναι τελείως άγνωστος έξω της Κερκύρας, εις τας Αθήνας δε[...] επάνω εις τα δάκτυλα μετρούνται οι αναγνώσκοντες και αγαπώντες τους σίχους του,-αυτή η φιλολογική αφάνεια του Μαρκορά, κάθε άλλο παρά τιμητική δια το ελληνικόν, όμως συντρέχει προς δημιουργίαν της σπανίας εκείνης απολαύσεως, την οποίαν προκαλεί η ανακάλυψις αγνώστου ποιητού», ό.π., 60-61. [Εκτενές παράθεμα; Χρειαζόταν;]

³ Βλ. αναλυτικά [Όντως αναλυτικά ή κατ’ ευφημισιόν; Αυτοψία] : Δημ. Αγγελάτος, «ήχος λειπός.../.../γλυκύτατος/σ/, ανεκδιήγητος/σ/...». *Η «τύχη» του σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμηχανία της κριτικής (1859-1929)*, Αθήνα, Πατάκης, 2000.

κριτικής, εντούτοις ασπάζονται τη δεσπόζουσα της *αληθοφάνειας*, [όπως ο Ζαμπέλιος και ο Εμμ. Ροΐδης⁴].

Σχόλιο [D4]: Ο.π.

Έτσι από την αρχή κιάλας των Διαγωνισμών καταδικάζονται οι υπερβολές της φαντασίας [και οι «απιθανότητες», που ακυρώνουν τη «λογικήν του λόγου υφήν»⁵, χαλαρώνουν το «σύνδεσμ[ον] των μερών»⁶ των έργων και διαφθείρουν τους νέους⁷, συμποσούμενες στο σύνθημα που θα δώσει το 1857 ο Στέφ. Κουμανούδης: «Εἰς κόρακας λοιπόν ερρέτωσαν αἰ υπερβολαί και τα παρά φύσιν ψεύδη της νεωτέρας των ποιητῶν σχολῆς, ἥτις, το επαναλαμβανόμεν, εἶναι οθνεῖα, ξένη, ουκί Ἑλληνική» (ό.π., 28). Παράλληλα, η λογική και φυσική τάξη στην ποίηση συνδέεται ἀρρηκτα με τη σωστή σύνθεση των μερῶν ενός έργου, γι' αυτό π.χ. ο μεν Ευθ. Καστόρχης αναφέρεται το 1856 «εἰς το αρμόζον και το εἰκός» που προστατεύει «την σύνθεσι[ν]»⁸ των ποιημάτων, και διατυπώνει την άποψη ὅτι η «πλημμελή[ς] σύνθεσι[ς]» εἶναι ἀπόρροια της ἔλλειψης σεβασμοῦ προς τον κανόνα που ἔθεσε ο Πλάτων στον *Φαῖδρο* (και πρέπει να προσθέσουμε, ἀκολούθησε ο Αριστοτέλης σε εντελῶς διαφορετικό επίπεδο), ὅτι οἱ λόγοι πρέπει να συντίθενται ὡς να ἦταν πραγματικά ὄντα, με σώμα, κεφάλι και πόδια, με ἀρχή δηλαδή, μέση και τέλος «πρέποντα ἀλλήλοις και τῷ ὅλῳ γεγραμμένα» (ό.π., 28), ο δε Φιλ. Ιωάννου ἐπιμένει στη «φυσικότητα» που πρέπει να διακρίνει τις εἰκόνες, το ἦθος, τα λόγια των ἡρώων και τη διαπλοκή των πράξεών τους, καθῶς και στην ἀπαραίτητη για την ἐπίτευξη της «εσωτερικ[ῆς] πιθανότη[τος]» του έργου, συμμόρφωση του ποιητῆ με την «ἱστορικὴν ἀλήθειαν»⁹.

Σχόλιο [D5]: Χρήση παραθεμάτων παράθεση και ενοφθαλμισμός
Εἶναι δικαιολογημένη ἡ χρήση τους;

Ενδιαφέρει λοιπόν ο βαθμός συντονισμοῦ και διαπλοκῆς της κριτικῆς των Ἑπτανησίων (ἡ ὁποία προϋποθέτει και στηρίζεται σε [καντιανές, σιλλεριανές και εγγελιανές αισθητικῆς ἀρχές] με τη δεσπόζουσα της ἀθηναϊκῆς *αληθοφάνειας*· ἡ κριτικὴ αὐτὴ που θα ἐξετασθεῖ ἐν εἰδει συνοπτικοῦ διαγράμματος ἐδῶ, στη βάση δύο ἀντιστικτικῶν (θετικῶν και ἀρνητικῶν σημασιολογημένων) πεδίων ἀναφοράς, του ὄριμου έργου του Σολωμοῦ ἀπὸ τη μια, του ποιητικοῦ έργου του Αριστ. Βαλαωρίτη και εἰδικότερα [του ποιήματος «Ὁ ἀνδριάς του αοιδιμοῦ Γρηγορίου του Ε'» (1872)¹⁰], ἀπὸ την ἄλλη, ἐμφανίζεται με τρεῖς κυρίως μορφές: α) συντονισμένη με την *αληθοφάνεια*, διατηρώντας ὁμως διακριτικῶν και διατυπώνοντας συνθηματικῶν τις δικῆς της ἀρχές· β) προβάλλοντας τις δικῆς της ἀρχές, ἀλλὰ με τρόπο ὡστε να μὴν «ἀκουστοῦν» ἐντελῶς ξένες και πλήρως διαφοροποιημένες ὡς προς την *αληθοφάνεια*· γ)

Σχόλιο [D6]: Υπαίνισσεται ὅτι στηρίζεται στη μελέτη των ἰδίων των ἀναφερόμενων ἔργων και στη σχετικὴ μὲν αὐτὰ δευτερογενὴ βιβλιογραφία;

Σχόλιο [D7]: Δὲν χρειάζεται να κάποιον παράθεμα;

⁴ Για το ζήτημα αὐτό, βλ.: ὁ.π., 42-69.

⁵ «Ἐκθεσις του Ποιητικοῦ Διαγωνισμοῦ του 1854», *Πανδώρα* 5 (1854-1855) 30.

⁶ «Ὁ Ποιητικὸς Ἀγὼν του ἔτους 1856», *Πανδώρα* 7 (1856-1857) τχ.146 (15/4/1856) 36.

⁷ Βλ.: «Ὁ Ποιητικὸς Ἀγὼν του ἔτους 1857», *Πανδώρα* 8 (1857-1858) τχ.170 (15/4/1857) 27.

⁸ «Ὁ Ποιητικὸς Ἀγὼν του ἔτους 1856», 27.

⁹ «Ὁ Ποιητικὸς ἀγὼν του 1852», *Πανδώρα* 3 (1852-1853) τχ.50 (1/5/1852) 47.

[Αυτοψία για τὴς παραπομπές 5-9;]

¹⁰ Βλ.: Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, τ.Β': *Ποιήματα και Πεζά* (ἐπιλογ.-ἐπιμ.: Γ.Π. Σαββίδης-Ελένη Τσαντοσόγλου), [Ἀθήνα], Ἴκαρος, 1981, 183-191.

πλαγιάζοντας τις αρχές της, κάνουντάς τες να φαίνονται συντονισμένες σε κάποιο βαθμό, με την *αληθοφάνεια* (η διαδικασία της διαπραγματεύσεως), με στόχο να εξασφαλίσει κατά το δυνατόν ευήκοα “αθηναϊκά” ώτα, εν ονόματι του μακητικού της στόχου.

3. Ο εγγελιανός Στάης στη μελέτη του για τον *Λάμπρο* (1853)¹¹ θα υπογραμμίσει την αρμονική σχέση μεταξύ της «ύλης του στίχου (δηλ. ρυθμού και ήχου) και της ιδέας» (ό.π., 24), για να δείξει το «φυσικό» (27) τρόπο με τον οποίο αρθρώνονται οι εικόνες σε κάθε οκτάβα του (γνωστού από το 1834) 25ου αποσπάσματος του έργου και γίνονται «αισθητότερα», μέσω προβεβλημένων αντιθέσεων («με την παντοδύναμη τέχνη της αντίθεσης»), «τ'άνηκουστα φαινόμενα» (30). Θα καταλήξει ότι το έργο βρίσκεται σε στενή συνάφεια με την πραγματικότητα και έχει ακραιφνώς ελληνικό χαρακτήρα: «ὄλ'αυτὰ σε κάνουνε ν'ακούς εκεί μέσα τη θρησκεία σου, τα ήθη σου, ταις χαραίς σου, τους φόβους σου, ταις πρόληψές σου, τα πάθη σου, μ'ένα λόγο, την *ουσία* της ζωής σου σε τρόπο, που ήθελ' είναι καθαυτό αδύνατο να θεωρήσης αλλέως τέτοια ποίηση, παρά -σα μνημείο απελεύτητο του καιρού σου» (35). Αν ο Στάης αναπτύσσει μια “ισορροπημένη” εικόνα του *Λάμπρου* ως “νέου” σολωμικού έργου, αυτό δεν σημαίνει ότι αφίσταται της εγγελιανής αντίληψής του για τον απαραίτητο για την αρμονία μορφής και ιδεών, «αληθ[ή]», «εσωτερικ[ό] εξευγενισμ[ό]» (23) της γλώσσας, αποτέλεσμα του οποίου είναι η ιδέα να φτάσει «στην έσοατη ακμή της» και να κυριεύσει «όλη την ύλη» (32)¹².

Ο Ζαμπέλιος από τη δική του πλευρά επιχειρούσε με τον ίδιο περίπου τρόπο το 1857, όταν ακόμα εκτιμούσε βαθιά το ώριμο έργο του Σολωμού (την ίδια εποχή που ο Βαλαωρίτης το καταδίκασε, και μάλιστα αμέσως μετά το θάνατο του Σολωμού, προτού καν δοθεί στη δημοσιότητα)¹³, να “ομαλοποιήσει” τη διαφορά του με το αισθητικό και λογοτεχνικό κλίμα της Αθήνας· σημείωνε λοιπόν λίγο μετά το θάνατο του Σολωμού στο γαλλόφωνο περιοδικό της Αθήνας *Le Spectateur de l'Orient* (26 Μαρτίου/7Απριλίου 1857), με αφορμή τα (αδημοσίευτα ακόμα)

Σχόλιο [D8]: Χρήση παραθεμάτων εννοφθαλμισμός

Σωστή παράθεση με λάθη στη μεταγραφή:

¹¹ «Κριτική. Ο *Λάμπρος* του Σολωμού» (1853): *Σολωμός. Προλεγόμενα κριτικά Στάη-Παλιλά-Ζαμπελίου*, (επιμ.: Α.Θ. Κίτσος-Μυλωνάς), Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1980, 19-40.

¹² Βλ. τη σχετική παρατήρηση του Γιώργ. Βελουδή: «Ο επανησιακός εγγελιανισμός (1982): *Μονά-Ζυγά Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα, Γνώση, 1992, 85.

¹³ Βλ. όσα σημειώνει σε επιστολή του προς τον Κ. Ασώπιο (22 Ιουνίου 1857), με την οποία συνοδεύει την αποστολή των *Μνημοσύνων* (έχουν μόλις εκδοθεί), ζητώντας την «κρίσιν» και την υποστήριξή του, για να αντιμετωπίσει «τον φανατισμόν τον οποίον τουλάχιστον εν Επτανήσω διηγείρον τα *Μνημόσυνα*»: «Ο ποιητής Σολωμός απεβίωσεν, άωρον θύμα τοσοούτων κατακρήσεων. Η Επτανήσος, η Ελλάς ήλπιζε να λάβη παρ'αυτού πλούσιον κληροδότημα μελλούσης δόξης. Άπαντες εθρήνησαν επί του τάφου του και εν μέσω του γενικού πένθους η ιδέα των αναγγελλομένων ποιημάτων του ήτο η μόνη παρηγορία ήτις ηδύνατο να ελαττώση τοσαύτην λύπην. Η πραγματικότης απέδειξε τουναντίον. Ολίγοι σίχοι, ανές στροφές είναι το μόνον προϊόν τεσσαράκοντα περίπου ετών διηνεκούς ασχολήσεως! **Εμψύθησαν αι ελπίδες του έθνους**» [Διαδεδομένη διατύπωση ενδεχομένως από δεύτερο ή τρίτο “χέρι”]: Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, τ.Α': *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά κείμενα*, (επιμ.: Γ.Π. Σαββίδης-Νίκη Λυκούργου), [Αθήνα], Ίκαρος, 1980, 285 [Χρειαζόταν να παράθεμα;].

ώριμα σολωμικά έργα¹⁴, ότι [η «φλογερή φαντασία» του ποιητή «καλιναγωγείται» από μίαν «έμπειρη τέχνη» («art expérimenté» στο πρωτότυπο) και από ένα «υπέροχο καλό γούστο» (: «bon goût exquis»), τα «δραματικά πάθη» έχουν «θαυμαστή αυθορμησία» και «φυσικότητα» (: «[...]d'une spontanéité et d'un naturel admirables»), τα «πορτραίτα» χαρακτηρίζονται από «τέλεια ομοιότητα» και «τοπικό χρώμα» (: «d'une ressemblance parfaite et ayant tous la couleur locale»), ενώ η αρμονία της σιχουργίας οφείλεται σε «μακρά επεξεργασία που δεν έχει τίποτε το βεβιασμένο, δοθέντος ότι η χρήση την έκαμε συνήθεια» (: «[...] à une longue élaboration, qui n'a rien de forcé, vu que l'usage en a fait une habitude»), και τέλος ότι η «λαϊκή γλώσσα» είναι κατανοητή σε «όλες τις τάξεις του ελληνικού λαού» και «ασυγκρίτως πιο “δουλεμένη” από τα προηγούμενα έργα» (ό.π., 735-737).]

Αρμονική σχέση «ύλης» και «ιδέας», φυσικότητα (Στάης), καλιναγωγημένη φαντασία, “φυσικοποίηση” δραματικών παθών και ηρώων (: τα «πορτραίτα»), σιχουργία και γλώσσα που δεν δείχνουν βεβιασμένες και πρόχειρες επιλογές, αλλά αντίθετα, ότι μέσα από μακρά επεξεργασία τάσσονται στην υπηρεσία της υψηλής τέχνης, ήταν τα αληθοφανή κριτικά διαπιστευτήρια, με τα οποία το έργο του Σολωμού εμφανιζόταν στον ορίζοντα προσδοκιών της πανεπιστημιακής κριτικής (εκεί ο ποιητής ήταν μέχρι εκείνη την στιγμή τιμητικά παρών, δηλαδή ουσιαστικά απών)¹⁵, διεκδικώντας (ανεπιτυχώς) τη μεταβολή της εδραιωμένης εικόνας του Σολωμού ως ποιητή μόνον του *Υμνου εις την Ελευθερίαν*.

4. Τα πράγματα γίνονται πολυπλοκότερα με τον Πολυλά, ο οποίος στα «Προλεγόμενά»¹⁶ του στην έκδοση των *Ευρισκομένων* του Σολωμού (1859), θα ερμηνεύσει το ώριμο έργο του ποιητή μέσα από μια σιλλεριανή οπτική γωνία και τις συναφείς με αυτήν αντιλήψεις κυρίως περί *μορφής*, υπογραμμίζοντας έννοιες οι οποίες μπορούσαν να “περάσουν” και στην Αθήνα υπό το (νεο)κλασικό ένδυμα της επιβαλλόμενης *αληθοφανούς* οργάνωσης των ποιητικών έργων, η οποία απέβλεπε κατά μείζονα στην ελεγχόμενη από τη φυσική και λογική τάξη πραγμάτων πλαστική/ζωγραφική απόδοση ηρώων και περιστάσεων¹⁷.

Έτσι, μπορούν να διαβαστούν “διπλά” ορισμένες κρίσιμες για τα ποιήματα του Σολωμού πολυλαϊκές διατυπώσεις, που χωρίς να εγκαταλείπουν στο ελάχιστο το σιλλεριανό αφετηριακό τους πεδίο, απέδιδαν στα ποιήματα αυτά ορισμένα κατηγορήματα, *διαφάνειας*

¹⁴ Βλ. σχετικά: Γ. Γ. Αλισάνδρατος, «Περίεργη αντίφαση του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου για την ποίηση του Σολωμού (Πρόδρομη ανακοίνωση)», *Η Λέξη* 142 [=Αφιέρωμα στο Διον. Σολωμό] (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1997) 730-741· **το κείμενο του Ζαμπέλιου: 734-737.**

¹⁵ Βλ. για παράδειγμα την πμητική αναφορά του Στεφ. Κουμανούδη στην Κρίση του Ποιητικού Διαγωνισμού του 1857: «Ο Ποιητικός Αγών του έτους 1857»..., 26 **[χρειαζόταν παράθεμα:]** για το ζήτημα, βλ.: Δημ. Αγγελάτος, «*ήχος λεπτός...*», 34-35.

¹⁶ «Προλεγόμενα» (1859): *Σολωμός. Προλεγόμενα κριτικά...*, 45-96.

¹⁷ Για το ζήτημα αυτό, βλ.: Δημ. Αγγελάτος, «Η κριτική και θεωρία της λογοτεχνίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: η ζωγραφική και η φωτογραφία» [ανακοίνωση στο Συνέδριο Current Research in Modern Greek Studies (Πανεπιστήμιο Flinders-Αυστραλία, 21-23 Σεπτεμβρίου 2001): η ανακοίνωση έχει κατατεθεί για δημοσίευση στα Πρακτικά] **[Έχει δημοσιευτεί ή όχι ακόμα:]**.

Σχόλιο [D9]: Χρήση παραθεμάτων εννοφθαλμισμός

Είναι δικαιολογημένη η χρήση τους;

(«ενάργεια», «πλαστική» αναπαράσταση εξωτερικής πραγματικότητας και ψυχικών καταστάσεων, «πλούσια» και «πλαστική» «φαντασία»), τα οποία δεν θα περνούσαν απαρατήρητα στην Αθήνα. Τονίζει λοιπόν ο Πολυλάς τη «θαυμαστή ενάργεια», την οποία έχουν στα ποιήματα του Σολωμού, όχι μόνον «τα εξωτερικά άψυχα φαινόμενα» αλλά και αυτά ακόμα «τα μυστικότερα κινήματα της ψυχής», στο πλαίσιο ασφαλώς μιας διαρκούς, «ακατάπαυτης» (καλλιτεχνικής και ανθρωπολογικής) πορείας του ποιητή από «τα βάθη της ψυχής εις την επιφάνεια της φύσης, και από τούτη πάλι εις εκείνα»¹⁸. η «ενάργεια» αυτή συνδέεται με το «πλαστικό πνεύμα» της σολωμικής ποίησης, το οποίο τροφοδοτείται από δύο αστείρευτες πηγές, τη Φύση και τον Άνθρωπο, δίνοντας αρμόδιο σχήμα σε (απιθάσευτα) εξωτερικά και εσωτερικά μεγέθη (ό.π., 81), ικανά να οδηγήσουν σε αδιέξοδο ή σε υπερβολές, ποιητές χωρίς καλλιτεχνική αυτοσυνειδησία.

Ο Σολωμός στα ώριμα έργα του πέτυχε ώστε η «εξωτερική φύσι» να «φαίνεται[...] με όλη τη ζωηρότητα της παρθενίας της, *γιομάτη θαύματα, σπαρμένη μάγια*» και να βρίσκεται «πάντοτε σιμά εις τα μυστήρια της ανθρώπινης ψυχής» (80), μοιάζοντας του «Δάντη, ο οποίος και αυτός εφύλαξε πάντοτε εις την ποίησί του άβλαφτη και λαμπρή την όψη της φύσης κοντά εις τας βαθύτεραις και σοφότεραις εικόνες της ηθικής φαινομενολογίας» (80-81). αυτή η κατάκτηση του ποιητή, να δώσει «πλαστικό» όγκο και σχήμα στη συμπλοκή εξωτερικών και εσωτερικών μεγεθών, φαίνεται, σημειώνει ο Πολυλάς, στη μεγαλειώδη σύγκρουση ανθρώπινων και κοσμικών στοιχείων, στον *Πόρφυρα*: «Η μεγαλόκαρδη, ευαίσθητη, στοχαστική ψυχή του νέου, αγκαλιασμένη από τα κάλλη της πλάσις, λύεται εύκολα από τόσους γλυκούς δεσμούς, για ν'αντιπαραταχθή εις το άγριο τέρας, όπου άφευκτα θα τον εξολοθρέψη» (81).

Η υψηλή αντίληψη του Σολωμού για την Τέχνη γενικά και ειδικά την ποίηση, θεμελιωμένη στο ότι η «ψυχή του αληθινού ποιήματος πρέπει να ήναι η νίκη του λόγου απάνου εις τη δύναμι των αισθήσεων» (82), που τον οδήγησε στη σύνθεση των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*, περνούσε ακριβώς μέσα από τη διαδικασία της «πλαστικής» αναπαράστασης· γι' αυτό το εγχείρημά του να αποδόσει τον «ακέραιο» άνθρωπο, δηλαδή «το ύψος της ψυχής, και ενταυτώ τα φυσικά αισθήματα εις όλην τους τη σφοδρότητα», θέτοντάς τα «εις μίαν αρμονικήν συζυγίαν», επικεντρωνόταν στο να «παραστήση πλαστικώς τα παντοειδή ανθρώπινα ορμήματα, αισθήματα, φρονήματα και πάθη[...], να δείξη την υπεροχή του πνεύματος ομπροστά εις όλα τα εξωτερικά ενάντια» (83). Η «πλαστική» απόδοση φαίνεται και σε άλλα κείμενα της εποχής, όπου ο ποιητής είχε πετύχει να υλοποιήσει υφολογικά το συνδυασμό *φυσικότητας* και *πνευματικότητας*, να «εντύση με ομηρικό, δηλαδή απλούστατο και φυσικό ύφος, εκλεύθερο από τους περιεργασμένους τύπους, την πνευματικώτατην ουσία» (85).

Ο «πλαστικός νους» του Σολωμού συλλειτουργεί, όπως τονίζει ο Πολυλάς, με την «πλούσια φαντασία» του (88), η οποία παρουσιάζεται να διαθέτει ανάλογη «πλαστικότητα»· γι' αυτό το λόγο η φαντασία είναι σε θέση να προστατεύσει τον ποιητή, να μην τον αφήσει δηλαδή να

Σχόλιο [D10]: Χρήση παρθεμάτων παράθεση

Σχόλιο [D11]: Χρήση παρθεμάτων → εννοθλαμισμός

¹⁸ «Προλεγόμενα»., 80.

παρασυρθεί από το «υψηλό και μυστηριώδες νοήμα», ποιημάτων όπως το «Η Σαπφώ» και το σονέτο «εις τον Ορφέα», και να βρεθεί «έξω από τα όρια της Τέχνης του», αλλά να του δώσει το περιθώριο, λόγω ακριβώς της «πλαστικότητάς» της, στα παραπάνω ποιήματα της τελευταίας δεκαετίας της ζωής του, να βρει «αρχέτυπες καθαρές μορφές» και να «παραστήσει ένα από τα μυστήρια της ψυχής, την ακοίμητη έρευνα της αλήθειας» (90).¹⁹

Οι παραπάνω διατυπώσεις του Πολυλά εντούτοις, θεωρημένες στο πλαίσιο των «Προλεγομένων», δεν αφορούν παρά σε σιλλεριανές αντιλήψεις²⁰, επικεντρωμένες στη σπουδαιότητα των *ιδεών*, της *μορφής* και της *αναπαράστασης* στην τέχνη, στη σπουδαιότητα της *αισθητικής* δηλαδή *εμπειρίας*, σε αντίθεση με την *αναγκαιότητα* και την *πληρότητα*, που διέπουν τη *Φύση*, δεδομένου όντος ότι η αρέσκεια του ανθρώπου προς τη *Φύση* και τα αντικείμενά της, διαβιβάζεται μέσω της *ιδέας* που τα αντικείμενα εξεικονίζουν, μέσω της *αναπαράστασης* της *ιδέας* που κάνει ο άνθρωπος με αφορμή τα αντικείμενα του αισθητού κόσμου· από την άλλη πλευρά, προϋποθέτουν τις σιλλεριανές απαιτήσεις αφενός για εξισορρόπηση ανάμεσα στην *πραγματικότητα* και την *ιδέα*, ώστε να αποφευχθεί η *φαντασιοκοπία*²¹ και να επιτευχθεί το *Ωραίο*, αφετέρου για τη (συγκρουσιακή) αποδέσμευση της *διανοίας* από τα όρια του αισθητού κόσμου, η οποία οδηγεί στην εμπειρία του *Υψηλού*.

Ασφαλώς το πρόβλημα της γλώσσας εξακολουθούσε, το 1859, να δημιουργεί το ανυπέβλητο εμπόδιο για την ένταξη του Σολωμού στον ποιητικό κανόνα της αθηναϊκής πανεπιστημιακής κριτικής, όροι όμως όπως «ενάργεια» και «πλαστικότητα» για την απόδοση των ποιητικών μορφών, ταγμένοι στην υπηρεσία της φυσικής και λογικής τάξης, δημιουργούσαν δυνητικά μια ορισμένη κατάσταση πραγμάτων.

¹⁹ Βλ. και τη σχετική προφορική μαρτυρία του N. Tommaseo, που παραθέτει αμέσως παρακάτω ο Πολυλάς: «Όθεν δικαίως έλεγε του Σολωμού ο Θωμαζέος, παραβάλλοντάς τον με τους Γερμανούς: "Τούτοι δίνουν και εις τα κοινά νοήματα την όψι της βαθύτητας· εσύ εύρηκες τον τρόπο να καταστήσης κοινή την βαθύτερην έννοια", ό.π., 90. [Ελεγκος αυτοψίας για το παράθεμα;]

²⁰ Για τη βαθιά εξοικείωση του Σολωμού και του Πολυλά με το φιλοσοφικό και αισθητικό, ιδιαίτερα, έργο του Fr. Schiller, βλ. αναλυτικά: Γιώργ. Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα, Γνώση, 1989, 152-172.

²¹ «Ότε στον άνθρωπο γενικά ούτε καν στον ποιητή ιδιαίτερα επιτρέπεται να αποδεσμευτεί από τη νομοτέλεια της φύσης, παρά μόνο αν πρόκειται να δεσμευτεί από την αντίθετη νομοτέλεια του Λόγου· μόνο για χάρη του ιδεώδους τού επιτρέπεται να εγκαταλείψει την πραγματικότητα, αφού σε μίαν από τις δύο τούτες άγκυρες πρέπει να πιστεί η ελευθερία. Αλλά ο δρόμος από την εμπειρία στο ιδεώδες είναι μακρύς, κι ανάμεσά τους βρίσκεται η φαντασία με την ακαλίνωτη αυθαιρεσία της. Γι' αυτό και είναι αναπόφευκτο, τόσο ο άνθρωπος γενικά όσο και ο ποιητής ιδιαίτερα να ξεμμένει *δίχως νόμο* και να πέφτει θύμα της φαντασιοκοπίας, όταν χάρη στην ελευθερία της διανοίας του απαλλαγεί από την κυριαρχία των αισθημάτων χωρίς όμως να έχει σπρωχτεί προς την κατεύθυνση αυτή από τους νόμους του Λόγου –όταν δηλαδή εγκαταλείπει τη φύση για χάρη μιας κενής ελευθερίας[...].»: Fr. Schiller, *Περί αφελούς και συναισθηματικής ποιήσεως* (1795· 1798), (μετφρ.: Παναγ. Κονδύλης), Αθήνα, Σπγμή, 1985, 123-124. [Γιατί εδώ και όχι στο κυρίως κείμενο;]

Σχόλιο [D12]: Παράθεμα παραθέματος

Σχόλιο [D13]: Δικαιολογείται η χρήση του παρθεματικού υλικού από τα «Προλεγόμενα» του Πολυλά;

Σχόλιο [D14]: Το παράθεμα στην υποσημείωση;

Έτσι, ο Πολυλάς απαντώντας (1860)²² σε όσα καταλόγιζε ο Ζαμπέλιος στο ώριμο σολωμικό έργο (1859)²³, ιδιαίτερα περί *μυστικισμού* και *μεταφυσικομανίας*, στη βάση επιχειρημάτων συμβατών (από στρατηγική άποψη) με τη δεσπόζουσα της *αληθοφάνειας*²⁴, θα «μιλήσει» στη γλώσσα του αντιπάλου του. Θα επισημάνει λοιπόν κατ' αρχήν ότι «το εσωτερικό» των ηρώων στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* «ξεσκεπάζεται φυσικώτατα και δίχως να το θέλουν, αναγκαζόμεν[οι] ν' απαντήσουν εις τα εξωτερικά κρούσματα, όσα εφευρίσκει ο ποιητής» (213), διευκρινίζοντας με έμφαση *τον φυσικώτατο τρόπο δράσης των ηρώων, οι οποίοι δεν παραβιάζουν την δέουσα στην ποίηση (ή με ανάλογους όρους, αληθοφανή) αναπαράσταση της ανθρώπινης υπόστασης*²⁵. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Πολυλάς είχε σημειώσει λίγο νωρίτερα ότι η αιμομιξία του Λάμπρου ήταν κάτι που θα μπορούσε να συμβεί, χωρίς να παραβιαστεί η φυσική τάξη πραγμάτων· επρόκειτο για ένα «φριχτό *συμβεβηκός*, εις το οποίον ο Λάμπρος ευρίσκει την τιμωρία της ηθικής διαφθοράς του» (211), ως τραγικός, δηλαδή αντιφατικός, ήρωας που δεν έχει επίγνωση της φοβερής πράξης του²⁶, η ανηθικότητά του άρα αφενός δεν αντέγραφε δυτικά πρότυπα, αφετέρου δεν προβαλλόταν ως υπόδειγμα εθνικής ποίησης, όπως τονίζε μαχητικά ο Ζαμπέλιος²⁷, αλλά αντίθετα αναδείκνυε το τραγικό *υψηλόν* σ' ένα ποίημα *[όπου ο Χριστιανισμός θριαμβεύει]*²⁸.

Απορρίπτοντας στη συνέχεια τις κατηγορίες του Ζαμπέλιου για το ότι ο Σολωμός είχε δημιουργήσει χάσμα «ανάμεσα του υπερβατού νοήματος και της λιτότητας του χυδαίου λόγου»²⁹, δηλητηριασμένος από

Σχόλιο [D15]: Γατί αυτή η παραπομπή;

Σχόλιο [D16]: Χρήση παραθεμάτων παρά φραση/πλάγασμός

Σχόλιο [D17]: Βλ. σχόλιο 13

Σχόλιο [D18]: Ο.π.

Σχόλιο [D19]: Χρεαζόσα εν αυτό το παράθεμα;

²² «Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπέλιου. Στοχασμοί» (1860): *Σολωμός. Προλεγόμενα κριτικά...*, 191-219.

²³ «Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδά; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως» (1859): ό.π., 101-186.

²⁴ Για τη στάση του Ζαμπέλιου, βλ.: Δημ. Αγγελάτος, *ήχος λεπτός...*, 42-53.

²⁵ Το παράδειγμα της Μάρθας στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, που χρησιμοποιεί ο Πολυλάς, και ο συσχετισμός της με την Αντιγόνη στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή, είναι χαρακτηριστικό· βλ.: «Πόθεν η μυστικοφοβία...», 213.

²⁶ «Ο Λάμπρος αμάρτησε με τη θυγατέρα του, δίχως να τη γνωρίζει, και ως προς τούτο δύναται να φωνάξη και αυτός, ως ο Οιδίπους, *άκων, άκων* αλλά μόλις το ανανοείται, το βάρος του ανομήματος τον καταπλακώνει, τον σέρνει εις το βάθος της απελπισίας. Όθεν η σκηνή εκείνη (Απόσπ. XX.) εις την οποίαν ο τρόμος τον βιάζει να ξεμυστηρευθή προς τη γυναίκα του· από τότε όλα τα περασμένα ανομήματα βασανίζουν ακατάπαυστα τη συνείδησή του, τόσον ώστε προστρέχει εις την μετάνοια, αλλά[...] η υπερήφανα του Λάμπρου ψυχή δεν ημπορεί να παραδοθή εις τας αγκάλας της θείας Ευσπλαχνίας, και ενώ θέλει να πατήση την απελπισία, τον ευρίσκει ευθύς η τιμωρία μέσα εις τον ναό του Θεού, τον οποίον αυτός ήθελε να εγκαταλείψη»: ό.π., 210. [Εκτενές παράθεμα;]

²⁷ «[...]ο Λάμπρος δεν είναι ελληνικής εμπνεύσεως προϊόν, διότι ούτε τον *μύθον* έχει ελληνικόν, ούτε τα *ήθη*. [...]Ο μύθος του ποιήματος εμπειριγράφει εις διάλεκτον ελληνικήν, εις ύφος αγοραίων, εις οχήμα δημοτικώτατον εν των φρικωδεστέρων κακουρημάτων[...] Αλλ' είναι τάχα απόρροια της ελληνικής κοινωνίας τοιούτος μύθος; Κακουρηγήματα παρόμοια είναι άρα ίδια της απλοϊκής, και σιονεί μοναστικής διαίτης, εν η προ αιώνων πολλών ανετράφη ο ημέτερος λαός; [...]τάχα εξήντησεν η εθνική ποίησις απάσας τας συγκινήσεις, όσαι πηγάζουσιν εκ της εξεικονίσεως του απλού έρωτος, όπως ημείς κατά μίμησιν δυτικών πνων ποιητών ορμηθώμεν όμμασι τυφλοίς προς τους έρωτας τους παρά φύσιν, προς την θεραπευγραφίαν της αιμομιξίας;»: «Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδά;...», 176. [Εκτενές παράθεμα;]

²⁸ «Πόθεν η μυστικοφοβία...», 211.

²⁹ «Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδά;...», 177.

τη νόσο της «Μεταφυσικομανί[ας]» (ό.π., 185), ο Πολυλάς θα επαναπονόσει την καλλιτεχνική οπουδαιότητα της «πλαστικότητας», καθώς ο «πλαστικός νους» του ποιητή είχε βρει το «μυστικό να υπερβή την “λιτότητα του χυδαίου λόγου”³⁰, χωρίς να υποταγεί στα «τερατόμορφα πλάσματα των *Niebelungen*» ή στα «“απόρρητα” των Δρυΐδων» (ό.π., 217).

Η διαμάχη Πολυλά-Ζαμπέλιου γινόταν αναπόφευκτα και στο πεδίο της αθηναϊκής πνευματικής και λογοτεχνικής σκηνής, διεκδικώντας, η κάθε μια για λογαριασμό της, να εδραιώσει στο εθνικό κέντρο και στον ορίζοντα των καλλιτεχνικών εν γένει προσδοκιών του (όπου βεβαίως δεσπόζει η αρχή της *αληθοφάνειας*), την αυθεντική εικόνα του Σολωμού, θετικά ή αρνητικά σημασμένη· τόσο λοιπόν η κατά Ζαμπέλιο δηλητηριασμένη φαντασία του ποιητή³¹ από τον «ρωμαντικ[ό] μυστικισμ[ό]» (ό.π., 174), όσο και η «φυσικώτα[η]» οργάνωση και την «πλαστική» απόδοση των μορφών στα ώριμα έργα του (Πολυλάς), αναζητούσαν, κατά τη διάρκεια της σφοδρότατης αντιπαράθεσής τους, ρητορικά και επικοινωνιακά ερείσματα και στην *αληθοφάνεια*. Αυτό γίνεται αισθητό, σε διαφορετικό όμως μήκος κύματος (βλ. παρακάτω) και στην παρέμβαση του Πολυλά δώδεκα χρόνια αργότερα (1872) εναντίον του Αριστ. Βαλαωρίτη, όταν ο τελευταίος είχε προσκληθεί από τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ευθ. Καστόρχη να προσαγορευθεί το άγαλμα του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε', στην επίσημη τελετή των αποκαλυπτηρίων του.

5. Ωστόσο προτού περάσουμε στον Πολυλά, χρειάζεται να σημειωθεί ότι η απόφαση των πρυτανικών αρχών να επιλέξουν τον Βαλαωρίτη σηματοδοτούσε μιαν ορισμένη αλλαγή του αρνητικά διαμορφωμένου κλίματος στην Αθήνα, ως προς τη δημοτική γλώσσα· δημιουργούσε εντούτοις μεγάλη ρήξη και αντιφατικές επιλογές στο εσωτερικό του αθηναϊκού αντιρομαντικού στρατοπέδου, όπως δείχνει τουλάχιστον η γνωστή «Επίκρισις» για το ποίημα του Βαλαωρίτη, από τον Δημ. Βερναρδάκη³². Ο Βερναρδάκης έθετε στο κείμενο αυτό με ιδιαίτερη έμφαση το ζήτημα της «ψευδοδημοτικ[ής]» (ό.π., 388) γλώσσας του Βαλαωρίτη³³, η οποία διεύρυνε «έτι μάλλον το παρά φύσιν <της ποιησής του> και το τερατώδες» (ό.π.), και υπογράμμισε όχι απλώς την αντίφαση μεταξύ των αντιρομαντικών προθέσεων των πανεπιστημιακών και των αποτελεσμάτων των επιλογών τους, αλλά [τη νοσογόνο προέκταση αυτής της αντίφασης σε καλλιτεχνικό και εθνικό επίπεδο³⁴].

³⁰ «Πόθεν η μυστικοφοβία...», 216.

³¹ Βλ. χαρακτηριστικά την παρατήρηση του Ζαμπέλιου: «Ο μυστικισμός, εμβολιασθείς άπαξ εν τη φαντασία του ποιητού, διείρησεν εις πάσαν έμπνευσιν αυτού, καθώς διέρπει δηλητήριον εις τας φλέβας»: «Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδά;...», 177.

³² Το κείμενο του Βερναρδάκη, «Τα αποκαλυπτήρια. Επίκρισις των κατά την 25ην Μαρτίου εν Αθήναις υπό του κ. Αρ. Βαλαωρίτου εκφωνθέντων στίχων» στο: Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, τ.Β': *Ποήματα και Πεζά...*, 381-397.

³³ «Οι τύποι και αι λέξεις της δημοτικής γλώσσης διαστρέφονται ή εισάγονται άλλαι μη δημοτικά, το δε χειρότερον, διαστρέφεται η φυσική έννοια των λέξεων ούτως, ώστε σπανίως ο ποιητής κυριολεκτεί, και τοιουτοτρόπως ο αναγνώστης μένει χάσκων ενώπιον των ασυμφύρτων και ακαταλήπτων λέξεων»: ό.π., 388.

³⁴ «Και εάν μεν πάσχη ο ιδικός μου εγκέφαλος, μικρά η ζημία, και δι'εμέ: εάν όμως νοσή και πάσχη η ποίησις του κ. Βαλαωρίτου, τότε η ζημία είναι μεγάλη και *εθνική*,

Σχόλιο [D20]: Χρειαζόταν το παραθεματικό υλικό εδώ;

Σχόλιο [D21]: Χρήση παραπεμάτων παράφραση/παραγασμός

Σχόλιο [D22]: Χρήση παραπεμάτων → ερμηνευτική διατύπωση. Είναι βασίμη η δεύτερη;

Το «παρά φύσιν» και «τερατώδες» της ποίησης του Βαλαωρίτη, όπως αποτυπώνεται στο ποίημα για τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε', οφείλεται, κατά τον Βερναρδάκη στο γεγονός ότι ο Βαλαωρίτης «υπέλαβε την ποίησιν ως ὄργανόν τι φυσικόν, ως φακόν π.χ. ἢ ως πρίσμα το οποίον ἄλλο ἔργον και σκοπὸν δεν ἔχει, εἰμὴ να μεγαλῶνη κατ'ἀρέσκειαν τα μικρά και να σμικρύνῃ τα μεγάλα, να υψῶνῃ τα χαμηλά και να χαμηλῶνῃ τα υψηλά, να πληθύνῃ τα ὀλίγα και να ὀλιγοστεύῃ τα πολλά, και οὕτω καθεξῆς» (387). ἡ αντίληψη αὐτὴ ἀπομάκρυνε τον ποιητὴ ἀπὸ τὴν (ἀληθοφανῆ) ἀπόδοση τῶν πραγμάτων «ὅπως ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει και ἐν τῷ υγιεῖ ἐγκεφάλῳ ὄλων τῶν ἀνθρώπων» (ὁ.π.)³⁵, σύμφωνα δηλαδὴ με τὴ φυσικὴ και λογικὴ τάξη που διέπει τον κόσμον και οφείλει να σεβαστεῖ ὅποιος ἐπιχειρεῖ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀναπαράστασή του (αὐτὴ ἐξἄλλου ἦταν ἡ κατευθυντήρια γραμμὴ τῶν πανεπιστημιακῶν κριτῶν στους Ποιητικούς Διαγωνισμούς).

Ἡ διαστροφή τῆς πραγματικότητας δεν μπορούσε να ἀποτελεῖ κριτήριο «ποιητικότη[τος]» (ὁ.π.), και ἐδῶ βρίσκεται ο πυρήνας τῆς ἐπικρίσης που διατυπώνει με ἰδιαίτερα ὀξύ τόνο, ο Βερναρδάκης, θεωρώντας ὅτι ο Βαλαωρίτης δεν κάνει τίποτα ἄλλο παρά να συμβάλλει με ὀλέθριο τρόπο στην «ψευδορομαντικ[ήν] ὠθησ[iv]» που δίδεται κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία στη λυρικὴ ποίηση, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο τῆς ἀδιάφορης για τὴν ποίηση «πολιτικ[ή]ς οχλοκρατί[ας]» και τῆς ἀνεπάρκειας του κριτικοῦ λόγου, ἐμποδίζοντας τὴν ἐξέλιξή της (386)³⁶. νοήματα «ἀντιφατικά και παράλογα», «φωνασκήματα», «τερατολογία» (391), «ἀλλεπάλληλος και ἐπιφωνηματικὴ ἐπισῶρευσις οὐσιαστικῶν και ἐπιθέτων» (395) και κυρίως τὰ ἀποσιωπητικά –μείζον χαρακτηριστικὸ τῆς «ψευδορομαντικ[ή]ς ποιήσεως], ἥτις δια τοῦτο και δύναται να ὀνομασθῆ προσφυσάτα “ποίησις τῶν ἀποσιωπητικῶν”-, ἀποτελοῦν τὴν «καθαυτὸ οὐσί[αν]» (395)³⁷ του ἐπίμαχου ποιήματος του Βαλαωρίτη για τον Γρηγόριο Ε'.

Σχόλιο [D23]: Ὁ.π.

Σχόλιο [D24]: Δικαιολογείται ἡ χρῆση του παρθεματικού υλικού;

διότι αἱ ἔκτακται ἡμαί και αἱ ἐπευφημῖαι και οἱ στέφανοι, ὅσοι ἀπεδόθησαν εἰς αὐτὸν ὡς ἐθνικὸν ποιητὴν ὑπὸ του ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ὑπὸ τῶν ἐν Αθήναις Συλλόγων, και ὑπὸ ὅλου του ἔθνους, μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ αἴσθησις και κρίσις του καλοῦ και τῆς ποιήσεως ἐν τῷ σημερινῷ ἐλληνικῷ ἔθνει, ἢ ἐν Αθήναις τουλάχιστον, ἢ ἐν τῷ ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ τουλάχιστον, ἢ παρά τοις σημερινοῖς ἀρχουσι του Πανεπιστημίου τουλάχιστον νοσεῖ, και νοσεῖ βαρέως και επικινδύνως»: ὁ.π., 381-382.

³⁵ «Οὐδέποτε παριστάνει τὰ πράγματα ὅπως ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει και ἐν τῷ υγιεῖ ἐγκεφάλῳ ὄλων τῶν ἀνθρώπων, διότι νομίζει, φαίνεται, ὅτι ἐν τούτῳ κείται ἡ πεζότης, διαστρέφει δε αὐτὰ και παριστάνει ὄλως ἄλλως ἢ ὅπως ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει και τῷ ἀνθρωπίνῳ ἐγκεφάλῳ, διότι νομίζει, φαίνεται, ὅτι ἐν τούτῳ κείται ἡ ποιητικότης.[...] Καθώς[...], ἀρχίσης να ἀναγινώσκῃς τον ἔμμετρον λόγον του, χάνεται ἀπ' ἐμπρός σου ο ὀρθῶς σκεπτόμενος και ἐκφραζόμενος συγγραφεὺς, και ἔχεις προ ὀφθαλμῶν σειρὰν ἀσυνάρτητον ἰδεῶν, ἢ συγκεχυμένων και ἀκαταλήπτων ἢ παραλόγων και τερατῶδων»: ὁ.π., 387 [Ἐδῶ ἢ στο κυρίως κείμενο].

³⁶ Ἡ λυρικὴ ποίηση «ἠθέλεν ἀκμάζει σήμερον, ὅπως ἔπρεπε και ὅπως ἦτο δυνατόν, εἴν ἡ πολιτικὴ οχλοκρατία παρεχώρει μικρὸν τόπον και εἰς τὰς Μούσας, εἴν ὑπῆρχεν Κυβέρνησις ἐννοοῦσα τὴν μεγάλην και υψηλὴν ἀποστολὴν τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως και εἴν ὑπῆρχε και ἐν Ἑλλάδι κριτικὴ ἀξία του ὀνόματος»: ὁ.π., 386.

³⁷ «[...] ο ποιητῆς, συναισθανόμενος τὸ ἀσυνάρτητον και ἡμιτελές τῶν συγκεχυμένων ξεφωνητῶν του, εὖρε πρόχειρον και εὐκόλον φάρμακον, τὰ ἀποσιωπητικά, τὰ ὁποῖα ἀναπληροῦσι τὰ ἐλλείποντα. Ἐπειδὴ δε τὰ ἐλλείποντα ταῦτα εἶναι πολλά, δια τοῦτο και τὰ ἀποσιωπητικά ταῦτα εἶναι τόσα, ὅσα σὺδεῖς μέχρι τούδε μετεχειρίσθη: 146 εἶναι ὅλοι

Η μαχητική υπεράσπιση της *αληθοφάνειας* εκ μέρους του Βερναρδάκη, σε μια εποχή όπου το ζήτημα είχε τεθεί επιτακτικά από τον φίλο του, Αγγ. Βλάχο στον «Πρόλογο» των *Κωμωδιών* του (1871)³⁸, εν είδει μάλιστα γενικής προγραμματικής αρχής για τη λογοτεχνία και την κριτική³⁹, επιχειρούσε να επαναφέρει την τάξη στους κόλπους τουλάχιστον της πανεπιστημιακής κριτικής, η οποία είχε, κατά τον Βερναρδάκη, διασαλευτεί, «κατά την τελευταίαν μάλιστα δεκαετηρίδα»⁴⁰, δηλαδή μετά την *Κρίση* για τον Πανεπιστημιακό Διαγωνισμό του 1863 (εισηγητής για πρώτη και τελευταία φορά ήταν ο ίδιος ο Βερναρδάκης)⁴¹. στην εισηγητική εκείνη έκθεση που αποτελούσε ένα δριμύ αντιρομαντικό κατηγορώ, ο Βερναρδάκης διατύπωνε μεταξύ άλλων και θέσεις περί γλώσσας, τονίζοντας ότι οι κριτές «ουδαμώς είναι διώκται της δημοτικής εν τη ποιήσει γλώσσης», πλην όμως προκρίνουν την «καθαράν και άμικτον, και γνησίαν» μορφή της, το «μυστήριον» της οποίας είχε «ανακαλύψ[ει]» ο Ζαλοκώστας, και όχι «το κράμα εκείνο το κακλόζηλον και ανούσιον της κοινής αιολοδωρικής διαλέκτους και της αρχαίας ατικής» (ό.π., 110).

Το πιο ενδιαφέρον όμως στοιχείο της εισήγησης ως προς τα τεκταινόμενα στο πεδίο της πανεπιστημιακής κριτικής, αφορά στην απαιτούμενη ισορροπία μορφής και περιεχομένου στην ποίηση (: «Ετι δε μάλλον στέργουσι <οι Κριταί> και αποδέχονται την γλώσσαν ταύτην, όταν περιενδύη νοήματα ανάλογα και ομογενή προς την μορφήν ταύτην», ό.π.), που επιπίπτει στο δεσπόζοντα από την αρχή των Ποιητικών Διαγωνισμών⁴², αισθητικό κανόνα της *αληθοφάνειας*, γιατί εκεί ο Βερναρδάκης φαίνεται να αξιοποιεί εμμέσως θέσεις του Ζαμπέλιου για τον αδιέξοδο γλωσσικό αγώνα του Σολωμού (βλ. παραπάνω) από το *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδά*,⁴³ σημειώνει λοιπόν ότι η ισορροπία μορφής και περιεχομένου επιτυγχάνεται στη δημοτική όχι ασφαλώς «όταν Πήγασοι αιθεροβάμονες και ανεμοτραφείς, πώλοι του Chateaubriand, του Λαμαρτίνου, του Hugo, ή του Goethe και Schiller, θέλωσιν[...] να εισβιάσωσιν εις την πτωχήν και απλοϊκήν γλώσσαν του

Σχόλιο [D25]: Ο.π.

οι σίχοι του άσματος, υπέρ τα τριακόσια δε αποσιωπητικά προκαλούσι τον αναγνώστην να συμπλήρωση οίκοθεν τα αποσιωπώμενα, ήτοι τα άρρητα, άφατα, ανέκφραστα, ανεμνήνευτα»: ό.π., 395.

³⁸ Αγγ. Βλάχος, «Πρόλογος»: *Κωμωδία. Η κόρη του παντοπώλου-Γαμβρού πολιορκία-Γάμος ένεκα βροχής-Ο Λοχαγός της Εθνοφυλακής-Η εορτή της μάμμης-Προς το θεαθήναι-Η σύζυγος του Λουλουδάκη*, Αθήνα, εκδ.: Αγγ.Κανδριώτης-Ζ. Γρυπάρης, 1871, γ'-ιστ'. [Δεν χρειαζόταν ενδεικτικό παράθεμα;]

³⁹ Βλ. αναλυτικά: Δημ. Αγγελάτος, *Πραγματικότητας και Ιδανικόν. Ο Άγγελος Βλάχος και ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας (1857-1901). Λογοτεχνία και θεωρία λογοτεχνίας στο β' ήμισυ του 19ου αιώνα* [υπό δημοσίευση: Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003] [Δημοσιεύτηκε ή όχι ακόμα;].

⁴⁰ Δημ.Ν. Βερναρδάκης, «Τα αποκαλυπτήρια...», 386.

⁴¹ «Ο ποιητικός αγών του 1863», *Πανδώρα* 14 (1863-1864) τχ. 317 (1/6/1863) 105-122.

⁴² Για του Ποιητικούς Διαγωνισμούς του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. τη θεμελιώδη μελέτη του Παναγ. Μουλλά: Pan. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, [Διδακτ. Διατριβή Université de Paris-Sorbonne/PARIS IV] Αθήνα, Archives Historiques de la Jeunesse Grecque/Secrétariat Général à la Jeunesse, 1989 [Πρόσβαση στην εν λόγω μελέτη, λόγω γαλλικών;].

⁴³ Βλ.: Δημ. Αγγελάτος, «ήχος λειπός...», 57-59.

ελληνικού έθνους τον Μαμφρέδον του Byron, ή την μεταφυσικήν ποιήσιν του Shelley, όπως και πράγματι εγένετο παρ'ημίν», και αυτό γιατί η «τοιαύτη γλώσσα καταπαντά[...] δεινόν καποφώλιν τέρας, χίμαιρα ανύπαρκτος», καταδικάζοντας «εις την ανυπαρξίαν» τα «τοιαύτα ποιήματα, όσον άλλως και αν έχωσιν ύψος, βάθος, και πλάτος» (ό.π.).

Αν ο άρρητος στόχος του Βερναρδάκη είναι το 1863 ο Σολωμός, μέσω του Ζαμπέλιου, το 1872 ο εμφατικά τονισμένος στόχος του έχει μετατεθεί στον Βαλαωρίτη, μέσω αυτή τη φορά του Πολυλά, δείχνοντας μίαν όψη των σύνθετων διαπλοκών στο πεδίο της κριτικής στην εποχή που μας ενδιαφέρει (βλ. παρακάτω): και στις δύο περιπτώσεις το υπόβαθρο του Βερναρδάκη είναι η απαίτηση για *αληθοφάνεια*, επικεντρωμένη στο ζήτημα της γλώσσας.

Πράγματι, λιγότερο από ένα μήνα μετά την επίσημη τελετή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τα αποκαλυπτήρια του αδριάντα του Γρηγορίου Ε, το «παρά φύσιν» και «τερατώδες» του σχετικού ποιήματος του Βαλαωρίτη⁴⁴, θα βρεθεί στο στόχαστρο του Πολυλά στο ανυπόγραφο κείμενό του «Η λόθρα και η καταβόθρα (Επίκριση της Ωδής του Αρ. Βαλαωρίτη στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε')»⁴⁵: το πολύ χαρακτηριστικό κριτήριο της άνευ προηγουμένου χρήσης των αποσιωπητικών, για την ισοπεδωτική κριτική που θα ασκήσει ο Πολυλάς στο παραπάνω ποίημα, θα γίνει ένα μήνα αργότερα (6/18 Μαΐου) ο κύριος μοχλός της επίθεσης του Βερναρδάκη εναντίον του ίδιου στόχου.

Ο Πολυλάς θα καταλογίσει λοιπόν στο ποίημα του Βαλαωρίτη τον «παραλογισμό» εκείνον που «οι φιλόσοφοι ονομάζουν άτοπο, διότι δεν έχει τόπο ούτε εις τον νουν, ούτε εις την φαντασία», επισημαίνοντας τα

⁴⁴ Το ποίημα (γραμμένο μεταξύ 7 Νοεμβρίου και 1871 και 8 Ιανουαρίου 1872) δημοσιεύτηκε σε μονόφυλλο (25/3/1872) με τίτλο *Έκτακτον Παράρτημα της Εφημερίδος των Συζητήσεων*, και αναδημοσιεύτηκε σχεδόν αμέσως στον ημερήσιο τύπο και σε τρία φυλλάδια: βλ. σχετικά: Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, τ.Β': *Ποιήματα και Πεζά*, 466-467 και 469-470.

⁴⁵ Βλ.: Πολυλάς *Άπαντα* (επιμ.: Γ. Βαλέτας), Αθήνα, Νίκας, 1959 [2η: 1η: 1950], 186-196. Το κείμενο του Πολυλά δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες στην εφημερίδα του *Ο Κώδων* (φυλ. 92 και 93: 15-23 Απριλίου 1872), ως απάντηση σε δημοσιεύματα των εφημερίδων *Αλήθεια* και *Λαός*, οι οποίες καταδίκασαν, ύστερα από παρότρυνση του Βαλαωρίτη, όπως δείχνουν τα συμφραζόμενα (187), σημείωμα-σχόλιο του *Κώδωνα*, όπου με αφορμή το ποίημα για τον Γρηγόριο Ε', αναφερόταν ότι ο «αστρονόμος <της εφημερίδας> εις το προγνωστικό του μηνός Απριλίου ειπε ότι μία επιτροπή κωδωνιστών θα παρουσιασθεί εις τον ποιητήν Αριστοτέλην Βαλαωρίτην, δια να τον παρακαλέσει ν'αφήσει την ποίησιν και να γράφει φυλλάδες και παραμύθια εις πεζόν λόγον»: ό.π., 186. Ο «απαιδευτος» (188) τσαγκάρης που συντάσσει το «Η λόθρα και η καταβόθρα» προειδοποιεί τον συντάκτη της *Αλήθειας* ότι θα αποκαλύψει τα ψεύδη της, και προκαταλαμβάνοντας τον συντάκτη του *Λαού* (εκείνος σημείωνε ότι ο *Κώδων* περιείχε «παραγράφον, δι'ης εκλευάζετο ο μουσοτραφής Βαλαωρίτης, και εξυβρίζετο εις το πρόσωπον του λαοφιλούς τούτου πατριώτου ο μέγας εθνικός αγών του 21»: 187), τονίζει ότι είναι υποχρεωμένος να αποδείξει ότι «ο γλυκύφθογγος ψάλτης του μεγάλου αγώνος δεν έκαμε άλλο παρά να παρωδήσει, χωρίς να το θέλει, τα ιερότερα πρόσωπα εκείνου του αγώνος και να ρίξει χαμηλά την υψηλήν ιδέαν της εθνικής ημών παλιγγενεσίας» (188). **Χρειαζονται όλες αυτές οι πληροφορίες;** Για την τριβή του Πολυλά με τη δημοσιογραφία, βλ.: P. de Broche des Combes, «Ο Πολυλάς δημοσιογράφος», *Πόρφυρας* 84-85 [=Πρακτικά Συνεδρίου για τον Ιάκ. Πολυλά: *Ιάκωβος Πολυλάς "Εις άλλοτε Κερκυραϊός"*] (Ιανουάρ.-Μάρτ. 1998) 361-378· ειδικότερα για τον *Κώδωνα* 371-374.

«χοντρούτερα λάθη» (ό.π., 190), όσα απροκάλυπτα παραβιάζουν τη φυσική και λογική τάξη πραγμάτων⁴⁶, για να εξειδικεύσει τις επί του ζητήματος παρατηρήσεις του στην παραβίαση του «κανόν[ος]» που είναι «γραμμένος εις τα βιβλία, τον οποίον όμως μας διδάσκει και ο κοινός νους, να μη παρομοιάζουμε τα μεγάλα πράγματα με τα μικρά», επειδή με κάτι τέτοιο «καταστρέφουμε όλωσδιόλου την εντύπωσι, οπού θέλουμε ίσια ίσια να προξενήσουμε» (191).

Οι «παραλογισμοί» κατακλύζουν την «ουσία», τόσο της «επιφάνειας» όσο και του «βάθους» (192) του γεμάτου αποσιωπητικά ποιήματος του Βαλαωρίτη, αφού π.χ. στην «επιφάνεια» (γλώσσα, σικουργία) λείπει μια από «τις πρώτες αρετές του ποιητού», δηλαδή η «καθαρότης», ή ό,τι «ονομάζουν οι σοφοί ενάργειαν», η «δύναμις» δηλαδή «με την οποίαν ο ποιητής, ως εις καθαρών καθρέφτην, κάμνει να αντανακλώνται ξάστερα και χωρισμένα τα κυριότερα αντικείμενα, οπού θέλει να παραστήσει εις την φαντασίαν του ακροατού, και δια να επιτύχει τούτο δεν πρέπει ο ποιητής να μεταχειρίζεται εικόνες άπιαστες και καθώς λέγουν αόριστες» (193): ο Βαλαωρίτης χρεώνεται με τη σοβαρή αδυναμία ό,τι δεν κατάφερε να βρει «εις την φαντασίαν του εκείνα τα χρώματα, εκείνα τα ποιητικά μέσα, με τα οποία οι αληθινοί ποιηταί ζωγραφίζουν και χαρακτηρίζουν τα μεγάλα και υψηλά κατορθώματα» (192), και δεν κατέκτησε τον καλλιτεχνικά αρμόδιο τρόπο να αποδόσει *πλαστικά* την «επιφάνεια», μένοντας με «άκαρες και άψυχες», αλλά και «ανυπόφορες δια την μονοτονίαν τους» (193) εικόνες, οι οποίες εν τέλει εξευτελίζουν το μεγαλείο της Επανάστασης του 1821⁴⁷.

Σχόλιο [D26]: Χρειάζεται το παραθεματικό υλικό που ακολουθεί, από το επικριτικό για τον Αρ. Βαλαωρίτη, κείμενο του Πολυλά;

⁴⁶ Με αφορμή το στίχο «...η ανατριχίλα-βαθιά μας βόσκει την καρδιά...», παρατηρεί: «Είδα ποιητάδες να γράφουν, ό,τι η φωτιά, ο πόνος και τα παρόμοια βόσκουν ή καταπρώνουν την καρδιά, αλλά κανείς εκτός από τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη ούτε έγραψε, ούτε θέλει γράψει, ό,τι η ανατριχίλα και τα παρόμοια βόσκουν την καρδιά, διότι εις την λέξιν ανατριχίλα (πράγμα στιγμιαίον) περιέχεται μια ιδέα, η οποία δεν συμβιβάζεται με την ιδέα, οπού περιέχεται εις την λέξη βόσκω (ενέργεια που διαρκεί)» (ό.π., 190), για να συνεχίσει αμέσως παρακάτω: «[...]ο ποιητής, δια να παραστήσει με μίαν γενικήν εικόνα την Επανάστασιν, γράφει ό,τι: «Έβραζε γη και θάλασσα...». Τώρα και εδώ το βράσιμο αυτό είναι πολύ ανάρμοστο, διότι εάν εις τη θάλασσα εφαρμόζεται όταν είναι θαλασσοταραχή (αλλά ο ποιητής δεν εννοούσε τούτο), εις την γην δεν εφαρμόζεται διόλου το βράσιμο, και καταλληλότερη λέξις για την γην είναι εκείνη, την οποίαν εδιάβασα εις έναν αρχαίον ποιητήν, που λέγει δια τόπον επαναστατημένον, ό,τι η φλόγα κυριευσενόλην την γην» (191). Καταλήγοντας με τους στίχους 52-54 («Ανατριχιάζουν τα κλαριά, και τα νερά κ'όι βράχοι/μένουν παράλυτα, νεκρά, σα νά'χε διαπεράσει/κρυφό μαχαίρι αυτήν τη γη κ' εοκότωσε την πλάση...»), σημειώνει με έμφαση: «Και τι χοντρούτερος παραλογισμός παρά να λέγει κανείς, ό,τι τα νερά και οι βράχοι μένουν παράλυτοι; Μήπως το νερό, το οποίον φυσικά κινείται πάντα, έπηξε; Και μήπως οι βράχοι, οπού μένουν πάντοτε ακίνητοι, ημπορούσαν να γίνουν παράλυτοι και να γίνουν πλέον ακίνητοι απ' ό,τι είναι; Ας έλεγε, καθώς είπαν άλλοι, ό,τι οι βράχοι εσεισθηκαν, εραϊσθηκαν, ή κάτι τι παρόμοιο. Αλλά βράχοι, που γίνονται παράλυτοι, είναι κάτι ακατανόητο και μπορεί να συμβαίνει μοναχά εις τον κόσμο του φεγγαριού» (ό.π.). **Εκτενές παραθεματικό υλικό. Χρειάζεται;**

⁴⁷ «Ψυχρός, ψυχρότατος, αφού, ενώ προσπάθησε να παραστήσει το πέσιμο του Μεσολογισού, ενθυμείται ό,τι το Αράπικο ποδάρι δεν άφησε χόρτο χωρίς να το πατήσει. Και τι τόπον ημπορεί να έχει ο χαλασμός των άψυχων πραγμάτων εις την φαντασίαν ενός αληθινού ποιητού, ο οποίος εις εκείνην την στιγμήν δεν βλέπει εμπρός του παρά την καταστροφήν και την αποθέωσιν τόσων ηρώων; Τι τόπον έχει το άψυχο χορτάρι, όταν θερίζονται τα εκλεκτότερα βλαστάρια εκείνης της ηρωϊκής γενεάς; Ψυχρός,

Σχόλιο [D27]: Χρειάζεται να το παραθεματικό υλικό της υποσημείωσης 47;

Αν οι «κοινές» «ιδέες» (195) κάποιου ποιητή που είναι «στερημέν[ος] από νουν βαθύν», δεν αποτελούν οπωσδήποτε αξιόπεραστο πρόβλημα (αρκεί να βρει εκείνος τα μέσα να τις «στολίσ[ει]» και το ποίημα να αρέσει «τουλάχιστον εις τους περισσότερους», θαμπώνοντας τα μάτια τους) (192), στην περίπτωση του Βαλαωρίτη δεν ισχύει ούτε αυτό το ελάχιστο (γιατί το μέγιστο είναι να καταστεί κοινή η βαθύτερη έννοια, όπως το πέτυχε ο Σολωμός)⁴⁸, δεδομένου ότι ο «τρόπος» που έχει να αναπτύσσει τις «κοινές» ιδέες του είναι «ακατάλληλος και αντιποιητικός, αντιποιητικότητα»⁴⁹.

Ανάλογη είναι η κατάσταση στο «βάθος» (ό.π.), αφού ο ποιητής δεν μπόρεσε να «υψωθεί εις σφαίραν ανώτερη, να γίνει ο απόστολος και προφήτης του μέλλοντος, να γίνει[...] ο θερμός, ο ενθουσιασμένος εξηγητής των μεγάλων εθνικών ιδεών, των μεγάλων εθνικών αισθημάτων, τα οποία υπάρχουν ακοίμητα και ζωηρά εις την ψυχήν του έθνους» (ό.π.), επιλέγοντας να ακούσει μόνον «χειροκροτήσεις» (196).

Οι αποθαρρυντικές ελλείψεις που χρεώνει ο Πολυλάς στο «αποσιωποποίημα» του Βαλαωρίτη⁵⁰, στρέφονται κατά κύριο λόγο στην παραβίαση της φυσικής και λογικής τάξης πραγμάτων, στην άρση μ'άλλα λόγια της βασικής προϋπόθεσης για κάθε καλλιτεχνικό εγχείρημα, όπως η τελευταία είχε αναχθεί σε αισθητικό κανόνα από την πανεπιστημιακή κριτική. Αν ο Βερναρδάκης επιχειρούσε μαχητικά να αποκαταστήσει την αρχή της *αληθοφάνειας* στην ποίηση, σε μια στιγμή που θεωρούσε ότι οι καθ'ύλην αρμόδιοι παραδίδονταν στις αντιφάσεις τους και έδιναν το περιθώριο σε περιπτώσεις όπως του Βαλαωρίτη, να έλθουν στην επιφάνεια οι υπερβολές του Ρομαντισμού, ο Πολυλάς τη χρησιμοποιούσε ως «αντιφάρμακο», για να αντιμετωπίσει μια νέα πρόκληση επιτάνησιακής προελεύσεως (δεκατρία χρόνια μετά από εκείνην του Ζαμπέλιου), που συνδεόταν με την Αθήνα. Με όρους λοιπόν που έθεται τα ίδια τα αθηναϊκά αισθητικά και καλλιτεχνικά συμφραζόμενα, ο Πολυλάς έχει εδώ έναν πιο εξειδικευμένο στόχο, σε σύγκριση με εκείνον κατά τη διαμάχη του με τον Ζαμπέλιο, που θα μπορούσε να συνοψιστεί στο εξής: να κλονίσει τις προσδοκίες που τρέφει ο Βαλαωρίτης ότι θα γίνει αποδεκτός στο εθνικό κέντρο· γι'αυτό και θα «επικαλεστεί» στρατηγικά την *αληθοφάνεια*, «καλώντας» (ο ίδιος ένας Επιτάνησιος) -ενώπιον του ενδιαφερόμενου Βαλαωρίτη- στην τάξη, πριν μάλιστα από τον Βερναρδάκη, όσους είχαν παρασυρθεί και προωθούσαν

ψυχρότατος, όταν μας λέγει οπού εις τα νερά του Ναυαρίνου πνίγονται τα σκυλόδοντα του λύκου μας (δηλαδή του Τούρκου). Και τί άλλο είναι τούτη η ανάρμοστη, η ταπεινή εικόνα, παρά εξευτελισμός, εξουθενισμός της ενδοξοτέρας ναυμαχίας της εποχής μας[...]: ό.π., 194.

⁴⁸ Βλ.: Ιάκ. Πολυλάς, «Προλεγόμενα»..., 90.

⁴⁹ «Η λόθρα και η καταβόθρα...», 195.

⁵⁰ Ο Βαλαωρίτης απάντησε στην κριτική του «απαίδευτου» τσαγκάρη, με επιστολή στην κερκυραϊκή εφημερίδα *Φωνή* (26 Απριλίου 1872), για να επανέλθει ο Πολυλάς με το κείμενο «Απάντησις ενού τζαγκαρόπουλου εις την επιστολήν του Αρ. Βαλαωρίτου» (*Ο Κώδων*, φυλ. 95, 7 Μαΐου 1872): Πολυλάς *Άπαντα...*, 197-199· ο χαρακτηρισμός «αποσιωποποίημα»: 197. Λίγο αργότερα από το δεύτερο κείμενο του Πολυλά στον *Κώδωνα*, θα κυκλοφορήσει στην Κέρκυρα, σε τετρασέλιδο φυλλάδιο η «Επίκρισις» του Βερναρδάκη, με πρωτοβουλία των πολιτικών ανιπάτων του Βαλαωρίτη βλ. σχετικά: Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, τ.Β': *Ποιήματα και Πεζά...*, 505 και: Πολυλάς *Άπαντα...*, 515.

την ατελή (ως προς τις απαιτήσεις της πανεπιστημιακής κριτικής) τέχνη του Λευκαδίτη ποιητή.

Η αθηναϊκή διάσταση της σφοδρής διαμάχης του Πολυλά με τον Ζαμπέλιο, εξειδικευόταν στα δύο κείμενα του Πολυλά του 1872, επειδή αυτά αφορούσαν σ'ένα πρόσωπο, έναν ποιητή που απέβλεπε στην Αθήνα: έτσι, ο Πολυλάς θα επικρίνει την ποίηση του Βαλαωρίτη “από τα μέσα”, με τον *Κώδωνα* δηλαδή και στον επιτακτικό χώρο, υπογραμμίζοντας τρόπον τινά στον ποιητή ότι η τέχνη του είναι ανεπαρκής, για να αποκτήσει αθηναϊκό στίγμα, αφού δεν είναι σε θέση να ικανοποιήσει τις βασικές απαιτήσεις του κανόνα της *αληθοφάνειας*.

6. Οι παραπάνω περιπτώσεις διαπλοκής της κριτικής των Επιτακτικών, ιδίως του Πολυλά, με την πανεπιστημιακή του αθηναϊκού κέντρου, η μορφή και η απεύθυνσή τους, εκφράζουν μια από τις σύνθετες όψεις του πλέγματος ρομαντικών και μεταρομαντικών αισθητικών αντιλήψεων στο β' ήμισυ του νεοελληνικού 19ου αι., που πρέπει να αντιμετωπιστούν συστηματικά, λαμβάνοντας υπόψη το μεταβατικό ακριβώς χαρακτήρα τους, αφού αυτές οι αντιλήψεις προετοιμάζουν μια νέα κατάσταση πραγμάτων στο γύρισμα του 20ού αι., υιοθετώντας και αναπτύσσοντας συνδυαστικές στρατηγικές, ενώπιον του μεγάλου ερωτηματικού, η παρουσία του οποίου βαραίνει εξακολουθητικά: του ερωτηματικού για το είδος της σχέσης *πραγματικότητας* και *ιδανικού*⁵¹.

⁵¹ Βλ. σχεπικά την υπό δημοσίευση μονογραφία μου με επίκεντρο το έργο του Άγγ. Βλάχου: *Πραγματικότητα και Ιδανικό*...